

İbn Mâce'nin Otorite Kazanma Süreci: Kütüb-i sitt'e'nin Teşekkül Sürecinde Güvenilirlik ya da Kullanışlılık

Jonathan AC BROWN*

Çev. Elif Beyza DEMİRTAŞ**

Özet. Sünnî İslam'da, altı temel hadis kitabının [*Kütüb-i sitt'e*]*** sahip olduğu otorite, Peygamber Sünnetinin temsilcileri olarak güvenilirlikleri üzerindeki ilmi ittifaktan kaynaklanır. *Kütüb-i sitt'e*'den biri olan İbn Mâce'nin *Süneni*'ni ise ilginç bir istisna arz eder. On birinci asrın sonları itibarıyla *Kütüb-i sitt'e*'nin bir parçası kabul edilmesine rağmen, ihtiva ettiği çok sayıda güvenilirmez hadis nedeniyle Sünnî ilim adamları tarafından devamlı ve şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir. *Süneni İbn Mâce*'nin bu tenkitlere karşın sahip olduğu yerleşik statüsü hususundaki izah, temel hadis kaynaklarının yalnızca sıhhati değil kullanışlılığı da esas aldığı tasdik etmeyi gerektirir. Bu kitaplar, tedavüldeki sayısız hadisi kullanışlı bir şekilde [girecek biçimde] tahdit etme imkanı sağlar. Nitekim *Süneni İbn Mâce* de bu temel hadis kitapları bünyesine diğer altı kitapta bulunmayan çok sayıda hadis ilave etmiştir. Bizzat Sünnî ilim adamları *Kütüb-i sitt'e*'de, İbn Mâce'nin *Süneni*'ni örneğinde, kullanışlılığın sıhatten baskın geldiğini kabul eder.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Mâce, *Kütüb-i sitt'e*, Uydurma [169]

* Doç. Dr., 9 Ağustos 1977'de Washington DC'de Hıristiyan bir ailede doğdu. Daha sonra Müslümanlığı kabul etti. 2012 yılında Georgetown Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmakta ve 2012'den itibaren Islamic Civilization Kurşüsü başkanıdır. Oxford Encyclopedia of Islam and Law'nın editörlüğünü de yürütmektedir. Mısır, Suriye, Türkiye, Suudi Arabistan, Fas, Yemen, Hindistan, Endonezya, İran gibi ülkelerde çalışmalar yapmıştır. *Misquoting Muhammad: The Challenges and Choices of Interpreting the Prophet's Legacy* and *The Canonization of al-Bukhari and Muslim* telif ettiği eserler arasında yer almakta olup Hadis, Fıkıh, Selefilik, Süflük ve Arap Dili üzerine makaleleri bulunmaktadır.

Tercümesi sunulan makale "The Canonization of Ibn Mâjah: Authenticity vs. Utility in the Formation of the Sunni Hadîth Canon" başlığı ile *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*'de (129, July 2011, s. 169-181) yayımlanmıştır.

** Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis, İSTANBUL, elifbeyzademirtas@gmail.com

*** Köşeli parantez içerisindeki saygı ifadeleri, ilaveler ve sayfa numaraları mütercime aittir (çev.).

Giriş

Memleketi olan Kazvin'e tahsis ettiği tarihinin girişinde, meşhur Şâfiî fakih Abdülkerîm er-Râfî (ö. 623/1226) bu Kuzey İran şehrine övgüler yağdıran bir dizi merfû hadis ve ilk Müslümanlara ait sözler sunar. Bu tür hadislerden biri şu şekildedir:

Ufuklar size fetih için açılacak ve Kazvîn denilen belde sizin tarafınızdan fethedilecektir. Her kim orada silahlanmış olarak kırk sabah konaklarsa (*râbata*) cennette ona üzerinde yakuttan yetmiş kapılı bir kubbe bulunan altın bir sütun verilir ve her kapıda da hurilerden birer eş bulunur.

Elbette belirli şehir, kavim ve mezhepleri metheden uydurma hadisler sayısızdı ve Müslüman ilim adamları bunu biliyordu. er-Râfî bu nedenle rivayetini, hadis âlimlerinin (el-Buhârî ve Müslim'e ait olan) *Sahîhayn*'ı ve Ebû Dâvûd ile en-Nesâî'nin *Sünen*'leri ile ilişkilendirdikleri (*yukarrinûn*) ve delil olarak kullandıkları İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde bulunduğunu ifade ederek hadisin sıhhat değerini tesis için harekete geçmiştir (er-Râfî, 1987: 1:7).

Süneni İbn Mâce'nin otoritesi onun ana hadis kaynakları arasındaki pozisyonundan kaynaklanmaktadır. Eser yaygın bir biçimde Sünnî Müslüman ilim adamları tarafından güvenilir hadis kaynakları olarak görülen *Kütüb-i sitt'e*'den biri kabul edilmektedir. Ana hadis kaynakları kesin çizgilerle belirlenmemiştir ve kimi hadis âlimleri yalnızca beş kitabı temel hadis kaynakları olarak tanımışlardır. Kitap sayısı beş ile altı arasında değişen bu kaynaklar sık sık yalnızca "Güvenilirler" (*as-Sihâh*) şeklinde anılmıştır.

[Kaleme aldığı] Dünya tarihinin girişinde geçmişe dair güvenilir kaynak bulma problemini ifade eden çok yönlü Farişi ilim adamı Râşidüddîn (ö. 718/1318), *Sihâh*'ı "önde gelen imamlar" tarafından derlenmiş kitaplar olarak tavsif eder ve ekler: "Bunlar dışındakilerin tamamı şüphe ve tereddüt kapsamı içinde kalır." (Râşidüddîn, 1994: 1: 9-10).

Başka bir yerde ele aldığımız üzere, belirli bir topluluk tarafından otorite kabul edilmiş bir grup metin olan temel kaynakların [*canon*] tenkitten muaf [tutulması] veya kapsamı açısından kesin çizgilerle belirlenmiş olması gerekmez (Brown, 2007: 20-46). *Kütüb-i sitt'e*'nin en önemli parçası olan el-Buhârî ve Müslim'in meşhur *Sahîhayn*'ına yönelik tenkit, modern öncesi dönemde normal olduğu gibi çok daha büyük bir ihtilaf eşliğinde modern dönemde de devam etmektedir [170] (Brown, 2007: 300-331). Temel Sünnî hadis kaynaklarının esnek sınırları, başlıca işlevlerinden biri olan, muhtelif ilim adamlarına göre tanımı ne olursa olsun, bazı seçme hadisleri, Peygamber'in sayısız sünnetini bir bütün olarak kapsayacak şekilde belirlemesinden ileri gelmektedir (Brown, 2007: 335-358). *Süneni İbn Mâce*'nin durumu, otorite kazanmış ana hadis kaynakları söylemine yeni bir unsur eklemektedir. Bu eser ile şümüllü bir Sünnet sınırlandırması yapmaktan elde edilen faydanın,

normalde öncelikli olan hadisin metin açısından sıhhatine yapılan vurgunun yerine geçtiğini görmekteyiz.

Genel itibarıyla temel kaynaklar [*canon*], bir topluluğun otorite addetmesi halinde, belirli ihtiyaçlara cevap veren seçme metinleri oluşturur. Bu yetkilendirme; ilahi bir kaynak, yazarın saygın bilgeliği, kişilerin direktifi veya tarihi olarak muhafaza konusunda kesinlik iddiaları gibi, toplum üyelerini bu kaynaklara hürmet göstermeye icbar eden belirli değerlere bağlıdır. Sünnî İslam geleneğinde yazılı temel kaynak teşekkülü, ilahi vahiy ve tarihi otantikliğin şifahi olarak kaynaşması aracılığıyla gerçekleşmiştir: [Hz] Muhammed Allah'ın son dinini getiren seçilmiş elçisidir ve ümmet tarihte Peygamber'in metin ve öğretilerini tam manasıyla muhafaza etmiştir. Osmânî Mushaf ve *Kütüb-i sitte* gibi temel kaynakların tümü, otoritesini ilahi/nebevî kaynak ve Sünnî isnat tenkidi ilmi vasıtası ile tespit edilen sıhhat kombinasyonundan elde etmiştir. Sıhhat dili, doğru rehberlik ve [Hz] Muhammed ve onun ilk muhataplarının vahye dayalı öğretiler konusunda mutlak teslimiyeti, Sünnî [camianın] tarihsel ihdas ve hüviyetine nüfuz eder.

Temel Sünnî hadis kaynaklarını incelediğimizde ise sıhhatin her zaman öncelikli olmadığını görürüz. *Süneni İbn Mâce'nin* otorite kazanması, temel hadis kaynaklarının, belirli ölçüde Sünnî hadis tenkidi tarafından belirlenen sıhhat dışında, başka nedenlerden dolayı da teşekkül ettiğini göstermektedir. Her ne kadar *Sünen-i İbn Mâce'nin* müdafileri yazarının seçiciliği ve şedit tenkitçiliğini övseler de, Sünnî hadis geleneğinin ileri gelenleri, yüzyıllar boyunca muhtevasının güvenilmezliği nedeniyle kitabı yerden yere vurmuşlardır. Sünnî hadis ilminin nüfuz sahibi iştirakçilerinin beyanına göre kitap, güvenilirliği değil temel hadis kaynakları bünyesinde bulunan faydalı hadislerin sayısını büyük oranda arttırması sebebiyle *Kütüb-i sitte*'ye dâhil edilmiştir.

Aykırı Şahsiyet Dışarı: İbn Mâce ve Temel Hadis Kaynakları

Meşhur *Kütüb-i sitte'nin* altı kitabından beşi – İbn Mâce'nin *Sünen'i* dışındakilerin tamamı – dördüncü/onuncu ve beşinci/on birinci yüzyıllarda, Nil/Seyhun-Ceyhun bölgesinin İslami merkezlerinde ön plana çıkmıştır. Mısır'ın ünlü ilim adamı Sa'îd b. es-Seken (ö. 353/964) ve İsfahanlı Muhammed b. İshâk İbn Mende (ö. 395/1004-5), ikisi de el-Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve en-Nesâ'î'ye (ö. 303/915) ait dört kitaba “üzerinde ittifak edilen kaynaklar” [171] olarak atıfta bulunmuştur. İbnü's Seken bunları “İslam'ın temelleri (*qawâ'id*)” olarak isimlendirecek kadar ileri gitmiştir (Brown, 2007: 147-8). Bunlara temel kaynaklar birimi olarak işaret etmemekle birlikte, beşinci/on birinci yüzyıl Nisabur'lu Şâfiî âlimi Ebu Bekir el-Beyhakî (ö. 458/1066); el-Buhârî, Müslim, Ebu Dâvûd, en-Nesâ'î, et-Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Huzeyme'ye (ö. 311/923) ait altı eserin tedavüldeki sahih hadislerin büyük çoğunluğunu belirlemiştir.

olduğunu ifade eder (el-Beyhakî, 1991: 1:106). Hadis usulünü sistematize eden büyük âlim el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), hadis ilmi öğreniminde ilk adım olarak şunu tavsiye etmiştir: İlk olarak el-Buhârî ve Müslim'in muteber eserleri daha sonra Ebu Dâvûd, en-Nesâ'î, et-Tirmizî ve İbn Huzeyme'nin eserlerini çok iyi bilmek (el-Bağdâdî, 1983: 2:185).

el-Buhârî, Müslim, en-Nesâ'î ve Ebu Dâvûd'un eserleri Endülüs'te eşit düzeyde batıya yayıldılar. Bu eserler İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) [Hz] Peygamber'den ve ilk Müslümanlardan gelen rivayetleri bir araya getiren en iyi telifler sıralamasında birinci veya ikinci sırada değerlendirilmiştir (İbn Hazm bilindiği üzere et-Tirmizî'nin *Câmi'*nden bihaberdi) (ez-Zehebî, 1998: 3:231). Endülüslü Mâlikî hadis âlimi İbn Rezin es-Serakustî (ö. 524/1129), bu tercihi aksettirmiş ve bu temel kitapların muhtevasını tek bir eserde bir araya getirmiş; el-Buhârî, Müslim, en-Nesâ'î ve Ebu Dâvûd'un eserlerine temel Mâlikî metni *Muvatta'* dâhil etmiştir. İbn Hazm gibi o da et-Tirmizî'nin *Câmi'*nden söz etmemiştir. Bu eserlerdeki hadislerin sıhhati hususundaki algı, eserlere saygı temininde bariz bir rol oynamıştır. el-Buhârî ve Müslim'in kitapları şüphesiz "İki Sahih (*Sahîhayn*)" olarak bilinir. Nüfuz sahibi bir Şâfiî/Eş'ari fakih ve muhaddis Ebû İshâk el-İsferayânî'nin (ö. 418/1027) de ifade ettiği üzere:

Sahîhayn'da bulunan rivayetlerin sıhhati, metinleri (*usûlihâ wa mutûnihâ*) açısından epistemolojik olarak kesindir ve bu konuda hiçbir ihtilaf vuku bulmaz. Bir ihtilafın ortaya çıkması durumunda bu, isnatlar ve râviler konusunda olur. Verdiği hüküm herhangi bir rivayetle uyuşmayan ve rivayete uygun bir te'vil (*ta'wil sâ'igh*) sağlayamayan kimsenin hükmünü reddederiz; çünkü ümmet bu rivayetleri ittifakla kabul etmiştir (es-Subkî, 1992: 4:261).

Sihhat kavramı *Kütüb-i sitte*'nin diğer eserlerini de kapsar. Bağdat'ın önde gelen hadis âlimi Ebu'l Hasen ed-Darekutnî (ö. 385/995) en-Nesâ'î'nin *Sünen*'ini "Sahih" olarak adlandırmış; el-Hatîb de et-Tirmizî'nin eserine "*el-Câmi'u's-sahîh*" şeklinde atıfta bulunmuştur (el-Hatîb, 1997: 5: 274; 11:396). *Kütüb-i sitte* dâhilinde olmamasına rağmen İbn Huzeyme'nin eseri de *Sahîh* olarak anılmıştır. İsfahan'da doğmuş fakat hayatının altmış senesinden fazlasını İskenderiye'de geçirmiş, uzun ömürlü hadis âlimi Ebû Tâhir es-Silefi (ö. 576/1180), Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine yazdığı mukaddimede, eserin, "fukaha ve hadis şeyhleri arasından *ehlül hal ve'l akd'in* (önemli meseleleri halleden, çözüme bağlayan kimseler), ihtiva ettiği temel rivayetlerin (*usûl*), sıhhatine hükmederek... kabul ettikleri beş kitaptan biri" olduğunu belirtmiştir (es-Silefi, 1981: 4:358). es-Silefi açısından bu eserlerin muhtevasını reddetmek aslında, kişinin kendini *darü'l İslam*'dan çıkararak *dârü'l-harb*'e yerleşirmesi ile eşdeğerdir (Brown, 2007: 337). [172]

Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, 209/824-5'de doğmuş 273/887'de vefat etmiştir. Bir *Tefsir* ve *Tarih* yazmış fakat kendisini üne kavuşturan *Sünen*'i olmuştur (İbn Nukta, 1988: 121). *Sünen-i İbn Mâce*'nin yaygın olarak

tanınması ise beşinci/on birinci yüzyılda olmuştur. Şam'ın büyük tarihçisi İbn Âsâkir'in (ö. 571/1176) ifade ettiği üzere, *Sahîhayn* ile et-Tirmizî, en-Nesâ'î ve Ebû Dâvûd'un eserlerine *Sünen-i İbn Mâce'nin* ilave edildiği *Kütüb-i sitte* tabirini tanıtan ilk isim, ömrünün çoğunu İnan ve Biladüşşâm'da geçiren Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113)'dir (İbn Hacer, 1994: 166)¹. Kazvin tarihçimiz er-Râfî de [söz konusu eserlere] ed-Darekutnî'nin *Sünen'i*ni dâhil eden Hintli Hanefî es-Seğânî (ö. 650/1252) gibi, bu altı kitaplık silsileyi sıralar. Daha önceden, er-Râfî'nin babası Muhammed b. Abdülkerim er-Râfî (ö. 580/1184), *Hâvîu'l usûl min ahbarî'r resul* adıyla el-Buhârî, Müslim, et-Tirmizî, Ebû Dâvûd, en-Nesâ'î ve İbn Mâce'nin eserlerine ilaveten Şâfî'nin (ö. 204/820) *Müsned*'inin muhtevasını içeren muhtasar bir hadis koleksiyonu derlemiştir (er-Râfî, 1987: 1:377; 2:49; es-Seğânî, 1985: 20).

Altıncı/on ikinci yüzyıl sonrasında, çalışma alanlarını belirleyen ölçü *Kütüb-i sitte* olmuştur. Abdülğani el-Makdisî (ö. 600/1203), bu eserlerde bulunan hadis râvilerini tanıtan ve değerlendiren rical kitabı *el-Kemâl fi ma'rifet-i esmâ'ir-ricâl*'inde tema olarak bu ölçüyü tercih etmiştir. Bilahare *Kemâl*, Cemâleddîn el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) onun [*Tehzîbü'l-Kemâl*'in] ihtisarı olan *Tehzîbü't-Tehzîb*'i gibi sonraki başlıca rical kitaplarına temel oluşturmuştur.

İbn Mâce'nin *Sünen*'i belli ölçüde ilmî ilgi odağı olmuştur. Memlûkler devri Hanefî fakih Alâüddîn Moğultay (ö. 762/1361), söz konusu esere dair benim bildiğim ilk şerhi kaleme almıştır (*el-İ'lâm bi sünnetihi 'aleyhi's-selâm şerh-i Sünen-i İbn Mâce el-imâm*) (Moğultay, 2007). Daha sonra, Hicaz'ın meşhur müceddidi Hayât es-Sindî (ö. 1750), daha az tertipli bir haşiye (İbn Mâce, 1896) yazmıştır. On dokuzuncu asrın sonlarında da Hintli bir hadis âlimi, bir şerh kaleme almıştır (İshak, 1955: 146).

Önceki âlimlerin *Kütüb-i sitte*'nin diğer kitapları için yaptığı gibi, Ebû'l-Fadl el-Makdisî de güvenilirliğine dayanarak İbn Mâce'nin eserini [*Kütüb-i sitte'ye*] dâhil etmesine mesnet teşkil edecek delilleri toplamıştır. O, okuyucuyu övgülere mazhar olmuş Sünnî münekkit Ebû Zür'a er-Râzî'ye (ö. 264/878) yönlendirmiş ve şöyle yazmıştır:

Rey'de eski bir kitapta, Hâmûş olarak maruf Ebû Hâtim el-Hâfız tarafından yazılmış bir hikâyede, Ebû Zür'a er-Râzî'nin şöyle söylediğini gördüm: "Ebû Abdullah İbn Mâce'nin kitabını gözden geçirdim ve çok az bir miktar (*kadran yesîran*) dışında (problemlî) (hadis) (*fîmâ fîhi şey*) görmedim." Ayrıca bu satırlarda on kadar hadis zikretmiştir (İbn Nukta, 1988: 120). [173]

Her ne kadar *Kütüb-i sitte* müelliflerinin şartları (*Şurûtü'l-eimmeti's-sitte*) üzerine yazdığı risalesinde bulunmasa da, el-Makdisî'nin başka bir yerde şöyle bir iddiada bulunduğu rivayet edilmiştir:

¹ Bu, Ignaz Goldziher (ö. 1921) ve Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından da kaydedilmiştir (Goldziher, 1971: 2: 241; el-Kevserî, 1967: 7-8).

Ömrüm üzerine yemin ederim ki, her kim Ebû Abdullah İbn Mâce'nin kitabına bakarsa, kitabındaki sıralamanın güzelliği, bölüm sayısının çokluğu ve mükerrer hadislerin azlığından onun meziyetini anlar. Ayrıca kitapta Ebû Zür'a'nın bahsettiği küçük bir miktar dışında, nazil isnatlı, munkatı', mürsel veya tenkit edilmiş râviler tarafından nakledilen fazla hadis yoktur (İbn Nukta, 1988: 120).

Fakat eğer İbn Mâce'nin *Sünen*'inin kıymeti ve meziyeti, el-Makdisi'nin iddia ettiği gibi, bu denli açık ise *Kütüb-i sitte*'de yer edinmesi neden bu kadar uzun zaman almıştır?

İbn Mâce, diğer altı kitabı telif etmiş ve kabul etmiş ulema çevresinin büyük ölçüde dışında kalmıştır. el-Buhârî, Müslim, et-Tirmizî, Ebû Dâvûd ve en-Nesâî'nin otorite kazanmış eserlerinin tümü, münferit ve sıkı sıkıya bağlı bir evrenin parçasını oluşturmuştur. Bu eserlerin müellifleri, birbiriyle irtibatlı şeyh-talebe ilişkisi ağında tahsil görmüş olmalarının yanı sıra *Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* hareketine mensup idi. Müslim ve et-Tirmizî büyük ölçüde el-Buhârî ile birlikte çalışmış ve onu başlıca kılavuz kabul etmişlerdir. et-Tirmizî ayrıca Müslim ve Ebû Dâvûd ile de hadis eğitim görmüştür. Bu şahısların hepsi doğrudan erken dönem Sünnî hareketin iki seçkin ismiyle birlikte tahsil görmüş veya hadis kaynağı olarak bunları esas almıştır: Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshak b. Râheveyh (ö. 238/853). Ebû Dâvûd, en-Nesâî ve et-Tirmizî; Ebû Zür'a er-Râzi (Ebu Dâvûd hariç), İbrâhîm el-Cûzcânî (ö. 259/873) gibi, önde gelen Sünnîlerden tahsil görmüştür. en-Nesâî, el-Buhârî'den (bazılarına göre) ve Ebû Dâvûd'dan da tahsil görmüştür (Brown, 2007: 55, 96; el-Bağdâdî, 1997: 9:56 vd.).

Oysa İbn Mâce bu açıdan oldukça ayrı ve yabancı kalmıştır. *Sünen*'in en bereketli hadis kaynakları olan iki âlim kuşkusuz Sünnî idi: Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Kazvin'deki hadis çalışmalarının merkezi olan Ali b. Muhammed et-Tenâfisî (ö. 233/847-8). Aksi takdirde, İbn Mâce Sünnî hadis ağı ile diğer altı kitabın müellifleri kadar bütünleşmezdi. O, Ebû Zür'a er-Râzi² ya da el-Cûzcânî'den [hadis] işittiği veya onlardan ilim tahsil ettiğinden hiç bahsetmez ve *Sünen*'i, *Kütüb-i sitte* arasında İshak b. Râhaveyh'ten istifade etmemiş tek eserdir. [İbn Mâce] el-Buhârî, Müslim, et-Tirmizî veya Ebû Dâvûd'dan da söz etmez. el-Buhârî meşhur eseri *Sahîh*'de Müslim'in yer vermediği yalnızca 430 kadar râviden faydalanmıştır. Müslim ise el-Buhârî'nin eserine almadığı yaklaşık 620 râviden istifade etmiştir (Brown, 2007: 84). İbn Mâce'nin râvileri üzerine hazırlanmış bir çalışmada ise Şemseddin ez-Zehebi (d. 748/1348) şaşırtıcı bir şekilde el-Buhârî ve/veya Müslim'in *Sahîhayn*'inde bulunmayıp İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer alan 1939 râvi tespit etmiştir (ez-Zehebi, 1988).³ [174]

² el-Halîlî İbn Mâce'nin Ebû Zür'a er-Râzi'den [hadis] işittiğini ifade eder fakat ben buna dair bir delil bulamadım (el-Halîlî, 1993: 227).

³ Müellif, esere ait yazma nüshanın eksik bir kısmında dâhil edilmeyen 356 râviyi ekler.

Sünen-i İbn Mâce, müellifinin aykırı statüsünü tevarüs etmiştir.⁴ İbn Mâce de eseri de beşinci/on birinci yüzyılın sonlarına kadar Kazvin dışında tanınmamaktaydı. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdâd*'ında İbn Mâce'nin ne biyografisine yer vermiş ne de *Sünen'i* veya diğer hadis eserlerinden söz etmiştir. İbn Mâce'ye ilk biyografik atf, bekleneceği üzere, kendisi gibi bir Kazvinliden, Ebû Ya'lâ el-Halîlî'den (ö. 446/1054) gelir. el-Halîlî, ricale dair eseri *el-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâ'îl-hadis*'inde İbn Mâce'den rical tenkidinde bir otorite olarak bahseder (ilginçtir, el-Hatîb el-Halîlî ile yazışmış fakat [yazışmada] İbn Mâce'ye değinilmemiştir) (el-Halîlî, 1993: 179; el-Bağdâdî, 1997: 13:440). Kazvin'de İbn Mâce'nin ihtişamı bâki idi. [Eseri] yedinci/on üçüncü yüzyılın başlarında yazdığı halde er-Râfiî, *Sünen'e* ait bir nüshanın şehrin Dârü'l-Kütüb Vakfında bulunduğu bilgisini kaydetmeye değer görmüştür (er-Râfiî, 1987: 3:326). İbn Mâce'nin, memleketi Kazvin'deki mirası o kadar önemliydi ki er-Râfiî, tarihinde yer alan bir biyografide İbn Mâce'nin önemli bir yeğenine de atıfta bulunur (er-Râfiî, 1987: 3:328-9).

Sünen'i methinde el-Makdisî, eserin ziyadesiyle yerel hale getirilmiş hitabını kabul eder:

Her ne kadar fukahanın çoğunluğu arasında yaygınlaşmadıysa da şüphesiz bu eser Rey'de, yakınlarındaki Cebel ve Kuhistan'da, Mazanderan ve Taberistan'da büyük bir şöhrete (*şa'n 'azîm*) sahiptir. Buralarda esere itimat edilir ve eserin pek çok isnadı bulunur. (el-Halîlî'ye ait olan?) *Târihi Kazvin*'de kitaba cahil bir kimseye bile değerini ve itibarını fark ettirecek atıflar bulunmaktadır (İbn Nukta, 1988: 120).

Sünen'in tecridi, el-Makdisî'nin eseri tanıtmaya başlamasından yüzyıllar sonra bile çok az gelişme göstermiştir. İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) altıncı/on ikinci yüzyıl sonu, merkezi İslam topraklarına dair tarihi *Muntazam*'da, yalnızca İbn Mâce'nin diğer eserleri arasında *Sünen'i* yazdığını belirten kısa bir biyografisini görürüz (İbnü'l Cevzî, 1992: 12:258). *Muntazam*, İbn Mâce'nin *diğer Kütüb-i sitte* müelliflerine nispetle ne kadar ikinci planda olduğunu ortaya koymaktadır. Herat'tan Bağdat'a gelmiş olan Abdülmelik b. Abdullah el-Kerkükî (ö. 548/1154) dahi İbnü'l Cevzî tarafından İbn Mâce'den daha fazla ilgi görmüştür. İbn Mâce'nin tek ayırt edici özelliği, nakledilirken işittiği et-Tirmizî'nin *Câmi'i* nüshalarını çoğaltarak geçinmesidir (İbnü'l Cevzî, 1992: 18:92-3).

⁴ *Sünen-i İbn Mâce*'nin rivayetine dair çalışmasında James Robson, müellife ulaşan isnatların nispeten sınırlı sayıda olmasına işaret etmiştir. O, *Sünen*'in "muhtemelen, toplum tarafından genel kabul görmede bu denli geç kalmış olması sebebiyle diğer beş kitap gibi isnat çeşitliliğine sahip olmadığı" nı öne sürmüştür; James Robson, "The Transmission of Ibn Majah's "Sunan"" *Journal of Semitic Studies* 3, no. 2 (1958): 139. Bense burada aksini savunuyorum: Daha iyi tanınmasına engel teşkil eden, eserin fert olarak nakledilmiş olmasıdır.

İbn Mâce'nin Kanonik Kültürü ve Problemleri

Yedinci/on üçüncü asrın ilk on yıllarında, *Süneni İbn Mâce'nin Kütüb-i sitte*'nin bir parçası olarak daha fazla kabul görmekte olduğunu anlarız. [175] Peygamber sünnetinin bir temsilcisi olarak güvenilirliği ile övülen eser etrafında kanonik kültür inşası, bu kabulün bir tezahürü idi. Teliflerinden sonra başlıca hadis koleksiyonlarını rivayet eden âlimlere dair rical kitabında Bağdatlı Ebû Bekr İbn Nukta (ö. 629/1231), Ebû Zür'a er-Râzî'nin varsayılan İbn Mâce övgüsünü geliştirir: "Bir kitabın Ebû Zür'a'ya gösterilmesi ve onun da kitaba bakıp değerlendirme yaparak böyle bir şey söylemesi sana yeter (*hasbuka*).” (İbn Nuqta, 1988: 120). el-Makdisî tarafından nakledilen asıl övgüler, sonraki kaynaklarda daha belirgin hale gelmiştir. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da yer verdiği İbn Mâce biyografisinde ez-Zehabî, [İbn Mâce'nin] Ebû Zür'a er-Râzî ile karşılaştığı [bilgisine] bir ilave sunar: Büyük münekkit, *Sünen*'in mevcut pek çok eserin önüne geçeceğini ve eserde yalnızca otuz kadar zayıflık içeren hadis bulunduğunu ekler (ez-Zehabî, 1998, *Siyer*: 278). er-Râfî'nin Kazvin'e dair tarihinde nispeten daha uzun olan İbn Mâce biyografisinde ise Ebû Zür'a'nın tasvip etmediği hadis sayısı üçtür (er-Râfî, 1987: 2: 49-53).

Bununla birlikte *Kütüb-i sitte* arasında yalnız İbn Mâce'nin *Sünen*'i, sıhhati bakımından devamlı olarak önde gelen münekkitlerin ilgisini çekmiştir. Pek çok meşhur muhaddis, seçilmiş eserleri beş kitap ile tahdit ederek eseri bütünüyle *Kütüb-i sitte* listesi dışında bırakmıştır. es-Silefi, Ebû Bekr el-Hâzîmî (ö. 584/1188-9) ve Dımaşk'lı en-Nevevî (ö. 676/1277), yalnızca beş kitaptan bahseder: el-Buhârî ile Müslim, et-Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesai'nin eserleri. (Her ne kadar es-Silefi bunların, *Muvatta*'dan sonra ümmetin üzerinde ittifak ettiği eserler olduğunu kaydetmiş olsa da.) (es-Silefi, 1981: 4:357-8; en-Nevevî 1968: 4; el-Hâzîmî, 2006).

Açık tenkitler nadir olmamıştır. Suriye'de gözlemlediği bidatçı Müslümanlara yönelik eleştirisinde Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1268), *Süneni İbn Mâce'nin* [bu kimselerin] kendilerini haklı çıkarmak için kullandıkları zayıf hadislerin kaynağı olduğunu ifade eder. O şöyle der: "İbn Mâce'nin *Sünen*'inde, Kazvin'in fazileti hakkında zikredilen [rivayet] gibi bir takım zayıf ve uydurma hadisler bulunur" (Ebû Şâme, 1978: 101).

ez-Zehabî, İbn Mâce'nin büyük bir hadis hafızı olduğunu fakat "*Sünen*'inin saygınlığını düşüren hususun, içerdiği münker ve bir kaç apaçık uydurma hadisler" olduğunu ifade eder. O, açık bir biçimde Ebû Zür'a'nın eseri pozitif yönde değerlendirdiği hikayesinin sıhhatinden şüphe duymakta ve eserin yalnızca otuz kadar problemlili hadis içerdiği şeklindeki ifadesine inanmamaktadır. ez-Zehabî, Ebû Zür'a bunu sahiden söylemişse de, onun yalnızca uydurulmuş olduğu apaçık, inkar edilemez olan hadisleri kastetmiş olması gerektiğini ileri sürer. Fihhî konularda delil olarak kullanılamayacak

derecede zayıf olan hadislerde olduğu gibi, başka kusurlar bulunduran hadislere gelince, bunlardan eserde 1000 kadar bulunması muhtemeldir –ki ez-Zehebî bu miktarı muhtevasının çeyreği olarak addetmektedir (ez-Zehebî, 1998 *Siyer*: 13:279)⁵! Bir başka Memlûkler devri hadis âlimi, Salâhuddîn Halîl el-'Alâ'î (ö. 761/1359) de *Kütüb-i sitte*'nin altıncı kitabı olarak İbn Mâce'nin eseri yerine başka bir hadis koleksiyonunu desteklemiştir. [176] O, Abdullah ed-Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'i Peygamber'e ait [*merfû*] olmayan ve zaman zaman isnadı tam olmayan (*mürsel*) hadisler içerdiği halde, muhtevasının yine de İbn Mâce'nin eserinden daha fazla tasdik edilmiş ve daha az tartışmaya açık olduğunu iddia eder. el-'Alâ'î *Sünenü'd-Dârimî*'nin İbn Mâce'nin eseri karşısında bu tür üstünlükleri ile “buna daha layık” olduğunu savunur (es-Sehâvî, 2003: 1:115).⁶

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû Zür'a'nın İbn Mâce'yi metheden ifadesi konusunda ez-Zehebî'ye kıyasla daha kuşkuludur. O, bu hikayenin, senedinde bulunan bir inkita nedeniyle sahih olmadığını ifade eder. *Kütüb-i sitte* dâhilindeki eserlerin sonuncusu İbn Mâce'nin eseridir; nitekim İbn Hacer şu açıklamada bulunur: “Çünkü sadece o, yalancılıkla itham edilen ve hadisleri başka isnatlarla donatan (*serikatü'l hadis*) kimselerden gelen hadisleri ihtiva eder.” İbn Hacer şöyle devam eder: “Ayrıca bu hadislerin bazıları yalnızca bu râviler kanalıyla bilinir: Mâlik'in kâtibi Habîb b. Ebû Habîb ve el-'Alâ' b. Zeydel vb.” (İbn Hacer, 1994: 165-66).

İbn Hacer'in kıdemli öğrencisi Şemseddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497), hocasının tenkitlerini detaylandırır. es-Sehâvî, İbn Mâce'nin *Sünen*'ini, kişinin kullanırken son derece dikkatli olmasını gerektiren bir kitap olarak *Kütüb-i sitte*'den ayrı tutar. Kişi eğer kitaptaki her bir hadisin güvenilirliğini değerlendirecek nitelikte değilse veya o hadis hakkında hüküm vermiş işin ehli bir âlim bulamazsa “(o hadisi) kullanmaya kalkışmamalı, aksi halde [durumu] gece odun toplayan kimseye benzer (yani ne topladığını anlamaz) ve farkında olmayarak mevzu bir hadisi delil olarak kullanabilir” (es-Sehâvî, 2003: 1:118).

Süneni İbn Mâce üzerine çeşitli kesimlerden tenkitler, modern dönemde de devam etmiştir. Yirminci yüzyılın önde gelen Selefi hadis âlimi Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (ö. 1999) *Süneni İbn Mâce*'nin mevzu hadisler ihtiva ettiğini belirtir (el-Elbânî, 2001: 130). Seçkin öğrencilerinden Suudlu Abdullah es-Sa'd da bunu aksettirir. es-Sa'd, *Süneni İbn Mâce*'de bulunup diğer altı kitap'ta bulunmayanların zayıf olduğunu ifade eder. Son dönem Osmanlı

⁵Eserin Thesaurus Islamicus baskısı 4,485 hadis ihtiva eder. Müsfir b. Gurmullâh ed-Dümeynî, *Süneni İbn Mâce*'nin tashihinde [İbn Mâce'nin] başlıca takipçisi el-Kattân'dan nakledilmiş ilave rivayetleri derceden *Ziyâdâtü Ebî'l-Hasan el-Kattân 'alâ Süneni İbn Mâce*'yi (Riyad: Yazar, 1412/1991) hazırlamıştır.

⁶ İbnü's-Salâh; İbn Mâce ve Dârimî'nin *Sünen*'lerinin ikisini de sahih eserler olarak, temel hadis kaynakları üzerine yapılmış yedi kitabın her birinde bulunan özgün hadisleri içeren geniş bir çalışmaya dâhil etmiştir (İbnü's-Salâh, 2006).

âlimi, fanatik bir Seleflilik karşıtı olan Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1952) de bu kanıda muhalifleriyle hemfikiridir. O şöyle söyler: “*Süneni İbn Mâce*’nin delil olarak kullanılmayacak nitelikte hadisler içerdiği herkesçe bilinir” (Kevserî, 1994: 131). Bir başka çağdaş Seleflilik aleyhtarı, Faslı muhaddis Ahmed el-Gumârî (ö. 1960) de İbn Mâce’nin kaynaklarından önemli bir kısmının tanınmış yalancılar veya hadis uyduranlar olduğuna dikkat çeker (el-Gumârî, 1996: 1:119).

Şümül: İbn Mâce’nin Otorite Kazanmasında Temel Bir Unsur

Bu tür eleştiriler, Sünnî hadis geleneğinde önemli isimlerin yönelttiği ciddi ithamlardır. *Kütüb-i sitte*’nin diğer kitaplarından hiçbiri istikrarlı bir şekilde buna benzer [177] menfi değerlendirmelere maruz kalmamıştır. Bununla birlikte, *Süneni İbn Mâce* görünüşte, “güvenilirliği” sebebiyle Peygamber Sünneti’nin bir temsili olarak ana hadis kaynağı kabul edilmiştir. O halde eserin kanonik statüsünü nasıl açıklarız? Müslüman hadis âlimleri [konuyla ilgili] kendi izahlarını ortaya koymuşlardır. Nitekim İbn Hacer şöyle bir açıklamada bulunur:

İbn Tâhir (el-Makdisî) ve onun takipçileri *Muvatta*’ı (*Kütüb-i sitte*’nin bir parçası olarak) saymaktan yalnızca *Muvatta*’ın diğer beş kitaba eklediği merfû hadis sayısının İbn Mâce’nin aksine, çok az olması sebebiyle, İbn Mâce’(nin *Süneni*’i) lehine vazgeçmişlerdir; zira onun ilaveleri *Muvatta*’ınkinden kat kat fazladır. Onlar bu şekilde, İbn Mâce’nin kitabını diğer beş kitaba ekleyerek merfû hadis sayısını çoğaltmayı amaçlamışlardır. En iyisini Allah bilir (İbn Hacer, 1994: 166).

es-Sehâvî: “Onu (*Süneni İbn Mâce*’yi), *Muvatta*’ın aksine, beş kitaba ilave ettiği çok sayıda hadis nedeniyle *Muvatta*’ın önüne geçirdiler” diyerek hocasını destekler (es-Sehâvî, 2003: 1:115). Bu, benim hesabıma göre de kesinlikle doğrudur. *Muvatta*’ diğer altı kitapta bulunmayan (2000 yılı Thesaurus Islamic Foundation baskısına göre 1,861 rivayet arasından) 180 merfû hadisi havidır (*Süneni İbn Mâce* hariç tutulduğunda 178). Buna kıyasla, el-Bûsîrî’nin (ö. 840/1436) telifi: *Misbâhu’z-zücâja fi zevâ’idi Sünani İbn Mâce*’ye göre, *Süneni İbn Mâce*’de diğer altı kitapta bulunmayan çok daha fazla sayıda, 1,552 hadis yer almaktadır.

el-Hâkim en-Nîsâbûrî’den (ö. 405/1014) itibaren Sünnî âlimler, istikrarlı bir şekilde, ilmi tartışmalarda muteber addedilen merfû hadis sayısını artırma kaygısı sergilemişlerdir. İlim adamlarının faydalanacağı hadis çeşitliliğini çoğaltma arzusu, İslami ilim geleneğinin tabii bir yan mahsulüdür. İlmî iddialar, nihayetinde Kur’an ve Sünnet’ten delillere dayanıyorsa asırlar boyunca, ilmî iddia ve savlar çoğalırken, daha fazla delile olan ihtiyaç da gittikçe artacaktır. Hacimli eseri *Müstedrek*’inde el-Hâkim, el-Buhârî ve Müslim’e ait *Sahîh*’lerin, tedavüldeki sahih hadisleri tükettiği [sahih hadislerin *Sahihayn* ile sınırlı olduğu] iddialarının abes olduğunu ifade etmiştir. [Bu

iddialara] cevaben *Müstedrek*'inde, bu iki saygın âlim tarafından belirlenmiş sıhhat şartlarını taşıdığını ileri sürdüğü yaklaşık 8,800 hadis toplamıştır (Brown, 2007: 155 vd.; 2009: 42). İbn Hanbel'in *Müsned*'inin de pek çok zayıf ve hatta mevzu hadis ihtiva ettiği – Hanbelî mezhebi mensupları tarafından bile - kabul edilegelmiştir (İbn Teymiyye: 1:189-90).⁷ Lakin müceddid Sünnî âlim es-Suyûtî (ö. 911/1505), eserde bulunanların tamamının ilmî söylemde “makbul” olduğunu öne sürmüştür (es-Suyûtî, 1970: 1:3).

Diğer altı kitapta bulunmayan çok sayıda hadisi hâvi olması cihetiyle *Süneni İbn Mâce*, Müslüman ilim adamlarına olağan dışı bir fayda sağlamıştır. İbnü's-Salâh, *salâtü'r-regâib* olarak bilinip ilk defa beşinci/on birinci asırda Kudüs'te kılınmış olan ihtilaflı nâfile bir namazın sübutunu savunmak üzere bir delile ihtiyaç duyduğunda, [178] İbn Mâce'ye müracaat etmiştir (İbn Abdüsselâm, 2002: 54). Müslüman kadınların namazda, kadın-erkek karışık bir cemaate imam olup olamayacağına dair modern tartışmalarda da, İbn Mâce'nin *Sünen*'i bunu yasaklayan hadisin tek kaynağıdır (İbn Hacer, 2008: 173).

Sonuç

Süneni İbn Mâce'nin *Kütüb-i sitte*'ye dâhil edilmesi konusundaki izah, temin ettiği ilave faydada bulunabilirse de, Müslüman ilim adamları otorite addetmeyi gerekçelendirmek için bir argüman olarak kullanışlılığa istinad edemezlerdi. İbn Hacer ve es-Sehâvî'nin, İbn Mâce tarafından *Kütüb-i sitte*'ye ilave edilen hadis sayısı konusundaki tetkikleri, gerekçelendirme değil; ikna edici *makabline şamil* izahlardır. el-Makdisî ve İbn Nukta'nın, *Sünen*'in kıymeti ve otorite kazanması ile ilgili iddialarında gördüğümüz üzere, *Kütüb-i sitte*'ye dâhil olmanın yolu öncelikle sıhhat değeri idi. Ebû Zür'a'nın eser hakkındaki övgülerine dair sonraki tashihlerin, otuzdan üçe düşürülen [Ebû Zür'a'nın] problemlili bulduğu hadis sayısına ağırlık vermesi; Sünen etrafındaki kanonik kültürün nasıl, eserin güvenilirliği iddialarını azami dereceye yükseltme halini aldığını gösterir.

Bununla birlikte ez-Zehabî, İbn Hacer ve çağdaş hadis âlimleri tarafından [*Sünen*'e] yöneltilen tenkitler de *Sünen*'in muhtevasının güvenilirliği iddialarının her zaman ne kadar zayıf kaldığına işaret eder. Klasik dönem Müslüman araştırmacılar tarafından, *Sünen*'in olağan dışı “katma değeri” üzerine gerçekleştirilen tetkikler, İbn Mâce'ye otorite kazandıran ilmî zümrenin güvenilirliğe değer verdiğini fakat kullanışlılığı gözetmediğini ortaya koyar. *Sünen*'in *Kütüb-i sitte*'ye dâhil olma süreci, Müslüman ilim adamlarının

⁷ İbn Dihne (ö. 633/1235), İbn Hanbel'in hiçbir zaman *Müsned*'inin delil olarak kullanılacak metinlere dair tartışmasız bir kaynak olarak kullanılmasını amaçlamadığını; nitekim “ihtiva ettiği hadislerin ekseriyetini delil olarak kullanmanın caiz olmadığını” belirtir (İbn Dihne, 1998: 147).

ilki pahasına ikinciye elde etmek için olanak verdiği müsamahakar ve düzensiz aralıkta bulunur.

Bibliyografya

- el-Bağdâdî el-Hatîb Ahmed, 1983, *el-Câmi' li-ihtilâfî'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, Mahmûd Tahhân (ed.), Riyad, Mektebet'ül-Ma'ârif, 3 c.
- , 1997, *Târîhi Bağdâd*, Mustafâ 'Abdülkâdir 'Atâ (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 14 c.
- el-Beyhakî Ebû Bekr Ahmed, 1991, *Ma'rifeti's-sünen ve'l-âsar*, Seyyid Küsrevî Hasan (ed.), Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 7 c.
- Brown Jonathan, 2007, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim*, Leiden, Brill, 431 s.
- , 2009, *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*, Oxford, Oneworld, 308 s. [179]
- Ebû Şâme el-Makdisî, 1978, *al-Bâ'is 'alâ inkârî'l-bida' ve'l-havâdis*, Osman Ahmed 'Anber (ed.), Kahire, Dârü'l-Hüdâ, 126 s.
- el-Elbânî Muhammed Nâsiruddin, 2001, *al-Tevessül: envâ'ühü ve ahkâmühü*, Muhammed 'Îd el-'Abbâsî (ed.), Riyad, Mektebetü'l-Ma'ârif, 157 s.
- Goldziher Ignaz, 1971, *Muslim Studies Vol. II*, S.M. Stern et C.R. Barber (terc.), Şikago, Aldine Atherton, 378 s.
- el-Gumârî Ahmed, 1996, *el-Müdâvî i-ileli'l-Câmi's-sağîr ve şerhi'l-Münavi*, Kahire, Darü'l-Kütüb, 6 c.
- el-Halîlî Ebû Ya'lâ Halîl b. 'Abdallâh, 1993, *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulamâ'i'l-hadîs*, 'Âmir Ahmed Haydar (ed.), Mekke, Dârü'l-Fikr, 496 s.
- Ishaq Muhammed, 1955, *India's Contribution to the Study of Hadith Literature*, Dakka, University of Dakka, 270 s.
- İbn Abdüsselâm İzzeddîn Abdülazîz, 2002, *Musâceleti'l-İlmiyye beyne'l-imâmeyni'l-celîleyn el-İzz b. Abdüsselâm ve İbnü's-Salâh havle salâti'r-reğâibi'l-mübtede'a*, Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî ve Muhammed Züheyr eş-Şâvîş (ed.), Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 112 s.
- İbn Dihye Ömer b. Hasan, 1998, *Edâ' mâ vecebe min beyâni vad'il-vaddâ'in fî receb*, Muhammed Züheyr eş-Şâvîş ve Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (ed.), Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 184 s.
- İbn Hacer el-Askâlânî, 1994, *en-Nuket 'alâ kitâbi İbnü's-Salâh*, Mes'ûd Abdülhamîd el-Adafî ve Muhammed Fâris (ed.) Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 384 s.
- , 2008, *Bulûğü'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*, Ebû Mu'âz Târik b. 'Avazallâh (ed.), Beyrut, Dârü İbn Hazm, 560 s.

- İbn Mâce Muhammed b. Yezîd, 1896, *Kitâbü's-süneni'l-İmâm Muhammed b. Yezîd İbn Mâce*, Kahire, el-Matba'atü'l-İlmiyye.
- İbn Nukta Ebû Bekr Muhammed b. Abdülğânî, 1988, *Kitabü'tl-takyîd li-ma'rifet ruvâti's-sünen ve'll-mesânîd*, Kemâl Yûsuf el-Hût (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 580 s.
- İbn Teymiyye Takîyüddîn, ts., *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, Seyyid Huseyn el-'Affânî ve Hayrî Sa'îd (ed.), Kahire, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 35 c.
- İbnü'l Cevzî Abdurrahmân b. Ali, 1992, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, Muhammed Abdülkâdir 'Atâ ve Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 19 c.
- İbnü's-Salâh Ebû Amr, 2006, *el-Envârü'l-lum'a fi'l-cem' beyne müfredâti's-sihâhi's-seb'a*, Seyyid Kusravî Hasan (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 4 c.
- el-Kevserî Muhammed Zâhid (ed.), 1967, *Şurûtü'l-e'immei's-sitte*, Kahire, Mektebetü'l-Kudüs, 66 s.
- , 1994, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 639 s.
- el-Makdisî Tahir ve Ebû Bekr Muhammed el-Hâzîmî, 2006, [180] “*Şurûtü'l-e'immei's-sitte ve şurûtü'l-e'immei'l-hamse*, Abdülfettâh Ebû Gudde (ed.), *Selâsu resâ'il fi 'ilmi mustalahi'l-hadîs* içinde, Beyrut, Dârü'l-Başâ'iri'l-İslâmiyye, 199 s.
- Moğultay Alâüddîn, 2007, *el-İ'lâm bi-sünnetihi 'aleyhi's-selâm şerhi Süneni İbn Mâce el-İmâm*, Muhammed 'Alî Semek ve 'Alî İbrâhîm (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 3 c.
- en-Nevevî Muhyiddîn Yahya Şeref, 1968, *et-Takrîb li'n-Nevevî*, Kahire, Mektebetü Muhammed 'Alî Subeyh, 63 s.
- er-Râfî Abdülkerîm b. Muhammed, 1987, *et-Tedvîn fi ahhârî Kazvîn*, 'Azîzullâh el-'Utârîdî (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 4 c.
- Reşîdüddîn Fadlallâh, 1994, *Câmi'i-tevârih*, Muhammed Rûshan ve Mustafâ Mûsavî (ed.), Tahran, Nashr-e Elborz, 4 c.
- Robson James, 1958, “The Transmission of Ibn Majah's "Sunan"” *Journal of Semitic Studies* 3.2, s. 129-141.
- Sa'd 'Abdallâh “Sharh Kitâb al-Tamyîz,” 3. oturum, [www.islamway.com] adresinde ders, son erişim: 6/3/2004.
- es-Sâğânî, Hasan b. Muhammed, 1985, *ed-Dürü'l-mültekat fi tebyîni'l-ğalat ve yelîhi Kitâbi'l-mevdû'ât*, 'Abdallâh el-Kâdî (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 68 s.
- es-Sehâvî Şemseddîn, 2003, *Fethü'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, 'Alî Huseyn 'Alî (ed.), Kahire, Mektebeti's-Sünne, 5 c.

- es-Silefî Ebû Tâhir Ahmed, 1981, “Mukaddimetü'l-hâfizi'l-kebîr es-Silefî”: Ebû Süleyman Hamd el-Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen* içinde, Beyrut, el-Mektebetü'l-İlmiyye, 4 c.
- es-Subkî Tacüddîn, 1992, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, 'Abdülfettâh Muhammed el-Halv ve Mahmûd Muhammed et-Tenâhî (ed.), Kahire, Hucre, 10 c.
- es-Suyûtî Celâleddîn, *Cem'ul-cevâmi'*, 1970, Kahire, Mecma'ü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 29 c. [181]
- ez-Zehabî Şemseddîn, 1988, *el-Mücerred fî esmâi ricâli Süneni İbn Mâce*, Bâsim Faysal el-Cevâbara (ed.), Riyad, Dârü'r-Râye, 44 s.
- , 1998, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* 13 c. , Şu'ayb Arnâ'ût ve 'Alî Ebû Zeyd (ed.) Beyrut, Mü'essesetü'r-Risâle, 627 s.
- , 1998, *Tezkireti'l-huffâz*, Zekariyyâ 'Umeyrât (ed.), Beyrut, Dârü'l-Kütüb'il-İlmiyye, 5 c., 3 s.